

Грипас О.Ю. Словникове трактування дієслова як презентанта семантичної структури ситуації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. — К.: НПУ, 2005. — Вип.1. — С. 49 - 54.

О.Ю.Грипас

СЛОВНИКОВЕ ТРАКТУВАННЯ ДІЄСЛОВА ЯК ПРЕЗЕНТАНТА СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СИТУАЦІЇ

Стаття присвячена словниковому трактуванню дієслівної лексики як сукупності усіх її форм і значень, тобто компонента мови і водночас як ситуаційної форми вираження предиката в конкретних змістових реалізаціях у структурі речення. Дослідження ґрунтується на сучасному підході до вивчення мови, який полягає в орієнтації на єдність семантики і синтаксису як властивостей кожної мови. Основною тезою сучасних лінгвістичних теорій є та, що в основі кожної мови лежить ієрархічно упорядкована система смислів, спільна для всіх мов. Поняття “семантика” трактується як особливий компонент повного опису мови – лексики, синтаксису і текстових структур (Н.Д.Арутюнова, Ю.С.Степанов, М.П.Кочерган, О.О.Тараненко та ін.). Основним предметом вивчення є речення, оскільки “саме в ньому втілена насамперед Семантика мови”, хоча досить автономною є також друга сфера семантики – Словник [10, 4]. Семантична і синтаксична організація речення-висловлення розглядаються як складний механізм, у якому взаємодіють лексичне значення слів, їх синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, що репрезентують константи: “реальна дійсність – мислення – мова (мовлення)”. За концепцією І.О.Мельчука, більшість словникових одиниць мови знаходять вияв на етапі переходу від семантичного рівня до глибинно-синтаксичної структури висловлення [9, 211]. Тому в лексикографічній інтерпретації (за морфологічними, семантичними, синтаксичними, стилістичними та іншими ознаками) фіксується класифікаційна й операційна інформація про слово як лексичну і граматичну одиницю мови. За визначенням Ю.Д.Апресяна, “структура словникової статті розуміється як упорядкована множина зон, кожна з яких уводиться своєю міткою і допускає глибокий ієрархічний поділ на все дрібніші підзони” [3, 69].

Особливо важливо виділити своєрідність трактування дієслівної лексеми, якщо взяти до уваги те, що об'єктом тлумачення в словниковій статті “є не окремо взяте слово, а ціла ситуаційна ... форма, яка містить, крім тлумачення предиката, змінні, які позначають учасників описуваної цим предикатом ситуації” [2, 42].

На думку Ю.С.Степанова, дієслово треба розглядати „як складну (комплексну) одиницю словника, яка позначає, по-перше, певний предикат, по-друге, певну семантичну ознаку імені (терма – суб'єкта чи об'єкта), що входить до цього предиката в цілісному реченні” [10, 115]. Із семіологічного погляду він розрізняє поняття „дієслівна функція” і „дієслівна лексема” („дієслівне слово”). Поняття „дієслівна функція” ототожнює з поняттям предиката речення. Функціональний опис, на думку Ю.С.Степанова, передбачає характеристику дієслова-предиката і тих імен, які він об'єднує в структурі ситуації (суб'єкт, об'єкт та ін.). Хоч дієслівна лексема фіксується в словнику як окреме слово, але характеризується як синтаксичний предикат у текстуальних виявах його семантики в єдності з семантикою валентно зумовлених ним компонентів речення [10, 110]. Стосовно лексичного рівня інтерпретації це означає необхідність застосування атомарно-структурного методу, мета якого полягає у встановленні компонентного складу лексеми на основі аналізу роле-аргументного складу речень, утворюваних дієслівним предикатом. Роле-аргументний принцип семантичної класифікації речень, запропонований у працях У.Чейфа, Ч.Філлмора, І.П.Сусова, В.В.Богданова, Й.Ф.Андерша, І.Р.Вихованця, А.П.Загнітка, Н.Л.Іваницької та ін. учених, ґрунтується на понятті валентності предиката й інтерпретується під синтаксичним кутом зору на протипагу семантичній інтерпретації пропозиційної моделі з погляду логіки. На логічному рівні валентність розглядається як вираження відношень між позамовними явищами [1, 59]. Семантична валентність впливає безпосередньо з лексичного значення слова, що виконує “ролі” (за Ч.Філлмором) семантичних компонентів – предиката, об'єкта, знаряддя, засобу, місця та ін.

У трактуванні дієслова потребує визначення основний семантичний компонент, тобто його родове значення (таксонометрична належність): воно позначає дію (діяльність), процес чи стан. Кожен із виділених класів має своє семантичне поле, осмислене в наборі певних семантичних компонентів, що становлять схему тлумачення дієслівної лексеми як презентанта певної ситуації. Наприклад, дієслова фізичної дії своєю таксономічною категорією діяльності визначають набір компонентів: „дія, здійснювана діячем” та “об'єкт, на який спрямована дія” (структурна схема: S+P+O). Фізична дія осмислюється як **перехідна** (від суб'єкта на об'єкт), **цілеспрямована** (на об'єкт або на результат); здійснювана в **реальному часі** і в **реальних просторових координатах**; передбачає застосування знаряддя (чи засобу) виконання дії або й адресата, на користь чи шкоду якого вона відбувається. Наприклад: *висівати* (хто – що, куди); *стругати* (хто – що, чим); *писати* (хто – що, кому; на чому, куди); *відпрацьовувати* (хто – що, кому, протягом якого часу; на чому). Семантична валентність знаходить вияв на основі сумісності і поєднуваності компонентів. На відміну від семантичної, синтаксична валентність передбачає облігаторне чи факультативне заповнення у реченні відкритих предикатом позицій певної кількості і якості, відмінних в окремих мовах [10, 157].

У словниковій статті значення дієслова фіксуються на основі розкладання його семної структури на основні і переносні значення та визначення ролі в реченні

шляхом аналізу предикатно-аргументних структур. Так, С.Д.Кацнельсон наголошує на проблемі валентності, трактуючи її як „уміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категорійне цілком визначене слово” [7, 21]. А.П.Загнітко вважає, що „першочергова роль у реалізації валентної перспективи належить дієслову як центральному компонентові у логіко-семантичній структурі речення” [6, 16].

Об'єктом трактування у словнику є не одна форма, а певна множина синонімічних форм. Значення дієслова інтерпретуються переважно через синонімічні слова. Відповідно інтерпретаційна частина словникової статті відображає семантичну валентність, яка впливає з лексичного значення слова, а приписуваний йому зміст – із семантичних ролей суб'єкта, об'єкта, знаряддя, засобу та ін., що реалізують варіанти лексичного значення. Як зазначає Ю.Д.Апресян, при визначенні синтаксичних валентностей (встановлення кількості учасників позначуваної дієсловом ситуації) виникають труднощі, оскільки кожного разу необхідно спеціально оговорювати обов'язкові і необов'язкові (факультативні) компоненти. На його думку, значення суб'єкта, контрагента, змісту, адресата завжди є частиною значень відповідного предикатного слова, як і значення початкової чи кінцевої точки (приєднання чогось до чогось), а значення знаряддя і засобу частіше є змістом семантичної валентності. Усі інші значення (умови, мети, способу дії, міри тощо) частіше є змістом чисто граматичної залежності. Отже, робить висновок учений, „склад семантичних валентностей слова визначається аналізом позначуваної ним ситуації” [2, 134].

Дослідники дієслівних предикатів виділяють одномісні моделі з суб'єктним компонентом, двомісні – з суб'єктним і об'єктним, кількісно обмежуючи їх чотирьохмісними чи шестимісними [1; 5; 7].

У „Словнику української мови” (в 11-ти томах, 1970-1980 рр.) дефініція значень дієслівної лексеми подається за синонімічним словом, що позначає дію, процес чи стан або іншу динамічну ознаку. Інтерпретаційну частину родового значення доповнюють функціональні характеристики дієслова як виразника певного типу предиката, що ілюструються конкретними прикладами речень, у яких реалізується предикатно-аргументна структура конкретної ситуації. Наприклад, дієслово *ладити*, *джу*, *диш* *недок*: 1) з ким, перех. жити в мирі, злагоді; дружити (у 1 знач.): *Не ладила вона з Павлом Дніпровським – той любив бурчати на неї* (Шер. В партиз загонах, 1947, 27);

2) перех., розм. Те саме, що й лагодити. *Ой чи мені поличеньку ладити, чи до дівчини на зальоти іти* (Чуб., М, 1874, 377);

3) перех., розм. Те саме, що готувати 1; лагодити (у 3 зн.) *Музики йдуть! Музики! Ладьте місце для музик!* (Фр., IX, 1952, 121); // Організовувати, збирати, доводити до стану готовності. *Не корилась Україна. Повстанські ладила війська.* (Рильський, III, 1961, 145); // Наперед визначати; намічати (у 2 знач.) – *Не таку жінку йому ладять Кіндрат Тимофійович і Домна Федорівна* (Логв., Літа..., 1960, 59); // Заготовляти. *Докія ладила вже для неї рушники, постіль* (Коб., II, 1956, 13).

4) перех. Те саме, що налагоджувати 4; ладнати (у 7 знач.), настроювати (у 1 знач.). *Взяв він ліру, довго ладив* (Щог., Поезії, 1958, 351) (СУМ, IV, 434).

У наведеній статті зазначено, що дієслово *ладити* перехідне, виражає ставлення суб'єкта до іншої особи (жити в мирі, дружити з ким), здатне відкривати

позицію суб'єкта, що виявляє позитивне ставлення до контрсуб'єкта. Переносні значення реалізують функцію об'єкта дії (*лагодити що*) або ще адресації дії особі, на користь якої вона здійснюється (*ладити що і кому*).

Дієслово у функції предиката процесу або фізичного стану не відкриває позиції об'єкта, але може входити до змісту лексеми як семантичний компонент, наприклад: **парувати** (виділяти пару, тепло, вологу внаслідок нагрівання, охолодження, висихання), **заледеніти** (замерзнути, вкритися льодом). Об'єктний компонент наявний також у змісті дієслів фізичної дії, наприклад: **колядувати** (співати колядки), **склити** (вставляти у що-небудь скло), **конспектувати** (складати конспект чого-небудь), **ваксувати** (покривати ваксою) та ін. Такі дієслова синтаксично одновалентні – відкривають тільки позицію суб'єкта і можуть приєднувати обставинні поширювачі: *Вода парує; Заледеніли тротуари; Дівчата і хлопці колядували; Вода парує в котлі; Дівчата і хлопці колядували в кожній хаті; У новому будинку вже склять вікна.*

У дефініціях перехідних дієслів об'єкт позначається неозначеним займенником у формі знахідного відмінка (або при синонімічному дієслові - родового); у випадку непрямих значень дієслово може містити вказівку і на інші семантичні актанти, які на поверхневому рівні речення є факультативними. Наприклад: **лизати**, *лижу, лижеш, недок., перех., і неперех.*

1. Проводити язиком по комусь, чомусь. *Кожна корова своє теля лиже* (Укр. присл., 1955, 288); образно: *Тепле, як язик материн, сонце лиже та й лиже розжеві спини [поросят]* (Горд., II, 1959, 11); У порівн. *Вітер піднімався зверху, падав униз й неначе лизав язиками по снігу* (Н.-Лев., II, 1956, 63) (СУМ, IV, 484).

Крім семантичного об'єкта, перехідне дієслово на позначення фізичної дії передбачає інші актанти, на основі виявлення яких можна робити висновок про кількість і якість позицій, які здатен відкривати дієслівний предикат. Пор., наприклад: **мантачити** – гострити, направляти косу (об'єкт) мантачкою (знаряддя); **корувати** – здирати кору (об'єкт) (з дерева) (сокирою чи іншим інструментом).

У реченні можуть вербалізуватися не всі семантичні актанти, якісь із них можуть бути представлені імпліцитно. Те саме дієслово зі значенням дії здатне функціонувати як одно-, двовалентний, тривалентний або й чотиривалентний предикат: *Хлопчик уже читає; Дмитро читає газету; Професор читає лекції на курсах перепідготовки медичного персоналу; В університеті східної лінгвістики курс китайської мови для студентів-випускників викладає асистент, запрошений із Китаю.*

До словникової статті входить і модель керування слова, маркована кількістю його семантичних валентностей і морфологічними формами предметних актантів (переважно відмінковими, відмінково-прийменниковими формами іменників). Синтаксична інформація про функції припредикатних актантів об'єднує в цій зоні і функції поширювачів різної семантики та морфологічні засоби їх реалізації, оскільки модель керування дієсловом репрезентує семантичний склад його валентності, що впливає з аналізу позначуваної дієсловом-предикатом ситуації.

Семантичні компоненти слова, виділювані з метою лексикографічної інтерпретації, відображають функціональне варіювання гіперсем внутрішньослівної парадигми. Але на основі аналізу окремих лексем у межах лексико-семантичних груп можна простежити наявність загальних інтегральних семантичних компонентів

(категорійно-лексичних), що дозволяє характеризувати їх не тільки з погляду денотативного і парадигматичного, а й з погляду синтагматичного. Дослідники синтаксису наголошують на тому, що реалізація різних типів предикатів ґрунтується на визначенні денотативної співвіднесеності дієслова, на урахуванні контекстної зумовленості та ролі в реченні. Саме дієслово в ролі предиката представляє модель (“макет”) певної ситуації. Відповідно до сучасного розуміння предикат трактують як “структуру з певним відношенням і з місцями для предметів, які займають визначені місця, або як функцію, що має свої аргументи – предмети, пов’язані певними відношеннями” [8, 213].

Дієслівна лексема свій онтологічний потенціал реалізує у мовленнєвому функціонуванні (структурі речення) залежно від типу описуваної екстралінгвістичної ситуації. Лексико-семантична група дієслів перебуває у синтагматичних відношеннях: “семантичний тип предиката – тип ситуації – модель речення – дієслово відповідної семантики у функції присудка” [4, 95]. Наприклад, слово **водити** здатне займати в реченні позицію предиката з семантикою дії, спрямованої на допомогу комусь: *З перших літ дитину мати За рученьку водить* (П.Грабовський). структура речення $N_1 V_f \text{ праер } N_4$ передає ситуацію активної дії суб’єкта, що сприймається як мета допомагати йти. У реченні *А коли до них приїздили гості з Тули, Ігор охоче водив їх по Севастополю* (В.Кучер) предикат дії виражає значення “супроводити когось кудись, показуючи що-небудь, гуляючи”. Його структура: $N_1 V_f \text{ праер } N_6$. Але дієслово-предикат із семантикою стосунку до особи моделює зовсім іншу структуру речення: $N_1 V_f + N_4$. Наприклад: *Два роки буде, як він дівчину водить, а тепер як? Залишити її на посміх людям!* (М.Коцюбинський), тобто манить обіцянками, подає надію на щось, але не реалізує позитивно.

Словникова інтерпретація дієслова розкриває можливі моделі синтаксичних побудов, що усталилися у результаті мислительно-мовленнєвої діяльності засобами конкретної мови. О.В.Бондарко стосовно формування конкретних смислів зазначає, що мовна парадигматична система співвідноситься з проекцією на висловлення [4, 291]. Внутрішньослівна організація сем представляє слово як змістовий інваріант, варіативність же смислів у мовленні характеризується лексичною, синтаксичною і стилістичною зумовленістю.

Отже, у словниковій статті дієслівна лексема (мікросемантичний рівень) описує актуалізацію сем, тобто подає інтерпретаційну семантику функцій на основі контексту, визначає можливі моделі реалізації того або іншого змісту, що репрезентують семантико-синтаксичні відношення у структурі речення. Класифікація дієслів повинна відповідати кільком основним вимогам: 1) визначенню їх таксономічної належності до певного класу (за загальним лексико-семантичним значенням); 2) виявленню їх функціонального діапазону в структурі речення; 3) з’ясуванню особливостей семантичної валентності та 4) структурної моделі речення з дієсловом-предикатом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Валентність // Українська мова. Енциклопедія. – К.: “Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана”, 2000.

2. Апресян Ю.Д., Лексическая семантика: синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 366 с.
3. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и толковый словарь / Вопросы языкознания. – 1986. – №2. – С.57-70.
4. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики на материале русского языка. – М., 2002. – 736 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис.– Донецьк: Дон НУ, 2001.– 662с..
7. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-31.
8. Ломтев Т.П. Грамматическое и логическое в предложении // Исследования по славянской филологии. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 361 с.
9. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей. Смысл \Leftrightarrow Текст: Семантика. Синтаксис. – М.: Наука, 1974. – 314 с.
10. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения. – М., 1981. – 358 с.
11. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблемы валентности в современном русском языке. – М., 1978. – 258 с.
12. Словник української мови. – В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

О.Л. Доценко

РЕАЛІЗАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ЗАСОБІВ СУГЕСТИВНОГО ВПЛИВУ В СУДОВОМУ ДИСКУРСІ

Сучасна лінгвістика стрімко занурюється в дослідження, центром яких є людина. Це зумовлює активну інтеграцію мовознавства до інших дисциплін гуманітарного профілю. Популярними зараз є психолінгвістичні, соціолінгвістичні дослідження, прагматичний та когнітивний аспекти мовознавства тощо. Віднедавна в Україні активізувалися дослідження мови права, представлені доробком Н.В. Артикуци, Ю.Є. Зайцева, Г.С. Онуфрієнко, Ю.Ф. Прадіда, Л.О. Симоненко, А.П. Токарської, О.Ф. Юрчук. Поступово виокремлюється у самостійну галузь мовознавства правнича лінгвістика, об'єктом дослідження якої є дві площини: “юридичні аспекти мови (юрислінгвістика) і лінгвістичні аспекти права (лінгвоюристика)” [7]. Однак часто фахівці надто звужують коло досліджень цієї галузі лінгвістики, акцентуючи увагу переважно на вивченні мови нормативних актів, не беруть до уваги те, що творить закон і його застосовує людина, а отже, антропоцентризм актуальний і для юридичної лінгвістики. Зокрема він активно реалізується в судовій практиці, яка поєднує правові й лінгвістичні засади. З погляду права судовий процес регламентується чинним законодавством і є засобом реалізації норм права. З лінгвістичного погляду об'єктом дослідження стає судовий дискурс як об'єкт мовознавчих досліджень, що може бути визначеним як усний прилюдний комунікативний акт, який реалізується в судовому засіданні, регламентується чинним законодавством і спрямований на встановлення істини, визнання винності чи невинності підозрюваних у вчиненні злочину / правопорушення осіб (чи особи) і визначення міри покарання в ході правової суперечки між двома сторонами – стороною захисту і стороною обвинувачення. Необхідність вивчення судового